

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

Opracowanie redakcyjne
Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Mieczysław Sirko

Redakcja techniczna i łamanie
Paulina Waszkiewicz

Weryfikacja językowa
Joanna Dojnik

Tłumaczenie przedmowy i streszczeń na język angielski
Agata i Małgorzata Bernatowicz oraz autorzy

Tłumaczenie artykułów rosyjskojęzycznych na język polski
Paweł E. Weszpiński

Projekt okładki
Paweł E. Weszpiński

Publikacja dofinansowana ze środków
Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, APW, WPG S.A., SP APW

ISSN: 0138-0850

ISBN:
978-83-86062-06-5
978-83-928532-7-5
978-83-933852-0-1
978-83-921836-7-9

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
Druk ukończono w grudniu 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiański</i> Przedmowa	13
---	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Łuczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szyrkiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wójtowicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stoksik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast od końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185

Сергей Нелипович

**Картографические материалы по городу Варшаве в фондах
и коллекциях Российского государственного
военно-исторического архива (обзор архивных фондов) 201**

Siergiej Nielipowicz

**Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach
Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego 217**

Paweł E. Wespiański

Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy 223

Teresa Krogulec

**Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum
Historycznego m.st. Warszawy 241**

Henryk Bartoszewicz

**Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego
i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych 259**

Adam Jankiewicz

**Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana?
Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku 299

Piotr Grabowski

**Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych
Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946 315**

Waldemar Spallek

Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic 329

Wojciech Zalewski

**Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych
materiałów kartograficznych 349**

Людмила Кильдюшевская

Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах 373

Ludmila Kildiuszewska

Petersburg – 300 lat na planach i mapach 385

Beata Medyńska-Gulij

**Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej
połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich 395**

Dariusz Lorek

- Mapa topograficzna *Urmessstischblätter* z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce** 411

Wiesław Sieradzan

- Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku** 421

Beata Konopska

- Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego** 429

Kamil Nieścioruk

- Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształceniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy.** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy** 489

Marek Ostrowski

- Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej** 505

Jaromir Kolejka

- Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie)** 515

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

- Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej** 529

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

- Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii.** 533

*Jerzy Ostrowski***Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich****1983–2010 (Materiały do bibliografii) 537**

I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów 539

II. O planach i widokach wielu różnych miast 540

1. W obcych zbiorach kartograficznych 540

2. W polskich zbiorach kartograficznych 543

III. O planach i widokach jednego miasta. 556

Indeks osób 579

Indeks miast 582

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński</i>	
Preface	17

*

<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21

<i>Jarosław Łuczyński</i>	
Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents)	59

<i>Ewa Szynekiewicz</i>	
Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85

<i>Radosław Skrycki</i>	
Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walgrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95

<i>Anna Osowska</i>	
Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i>	
The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129

<i>Dorota Bartnik</i>	
The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137

<i>Krzysztof Grochowski</i>	
The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153

<i>Janina Stoksik</i>	
Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators	161

<i>Anna Sokół</i>	
Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185

Sergey Nelipovich

- Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow 201**

Paweł E. Weszpiński

- Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw 223**

Teresa Krogulec

- Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw 241**

Henryk Bartoszewicz

- Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps 259**

Adam Jankiewicz

- Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century 299**

Piotr Grabowski

- Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946 . . 315**

Waldemar Spallek

- Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice 329**

Wojciech Zalewski

- The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials 349**

Ludmila Kildyushevskaya

- Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans 373**

Beata Medyńska-Gulij

- The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland 395**

Dariusz Lorek

- The *Urmessstischblätter* topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland . . 411**

Wiesław Sieradzan

- The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Mariejburg (Malbork) – in old urban cartography** 421

Beata Konopska

- Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact** 429

Kamil Nieścioruk

- Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns” . .** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw** 489

Marek Ostrowski

- From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead** 505

Jaromir Kolejka

- Cartographic documentation of post-industrial landscape** 515

Head Office of Geodesy and Cartography

- The development of cartography on the Internet and national spatial data portal** 529

Head Office of Geodesy and Cartography

- The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography** 533

Jerzy Ostrowski

- Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)** 537
- I. General issues. Collections of articles and papers 539

II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Wolfgang Kreft

Herder-Institut Marburg

Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

Uniwersytet Wrocławski

Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”

Celem projektu – będącego już, w połowie 2011 r., w zaawansowanej realizacji¹ – jest przedstawienie osadniczo-topograficznego rozwoju około 30 wybranych miast Śląska na przełomie XIX i XX wieku². Odpowiednio do okresów rozwoju miast w wybranych przedziałach czasowych (1815–1870, 1871–1918, 1919–1945, od 1945) występuje pogładowa dokumentacja miast poczynając od epoki industrialnej na Śląsku poprzez rozwój terytorialny miast końca XIX wieku i powstanie nowoczesnej infrastruktury drogowej, jak również rozwój osadniczy w okresie międzywojennym. Dla okresu po roku 1945 pod uwagę brane są przede wszystkim różne formy odbudowy oraz początkowo socjalistyczna przemiana funkcjonalna wybranych miejscowości aż po aktualny proces transformacji (także i rewitalizacji) miast. Koncepcja rozwoju miast w XIX i XX wieku, związana nierozłącznie z uprzemysłowieniem i rozwojem nowoczesnej infrastruktury komunikacyjnej³, stanowi podstawę przedstawionej niżej koncepcji atlasu historyczno-topograficznego Śląska.

Z początkiem XIX wieku w Europie Środkowej rozpoczęły się szybkie zmiany obrazu miasta, kształtowanego dotychczas przez widoczne z daleka średnio-wieczne mury i bramy miejskie, co można łatwo zauważyć na planach i widokach

¹ W 2010 r. nakładem Instytutu Herdera w Marburgu, we współpracy z Instytutem Historycznym (Pracownią Atlasu Historycznego) Uniwersytetu Wrocławskiego ukazał się pierwszy zeszyt atlasu. Por.: Görlitz/Zgorzelec, bearbeiter/opracował Christoph Waack, *Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte. Historyczno-topograficzny atlas miast śląskich*, Band/Tom 1, red. Dariusz Gierczak, Winfried Irgang, Wolfgang Kreft, Grzegorz Strauchold, Marburg 2010, s. 47 [format A-3], wydane razem po polsku i po niemiecku; wersja internetowa: www.herder-institut.de/staedteatlas. Recenzję tego zeszytu zamieściła Lucyna Szaniawska w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym”, t. 42, nr 3, s. 257–260. Na ukończeniu są prace edytorskie zeszytu poświęconego Opolu.

² Na ten temat por. też: Wolfgang Kreft, *Rozwój miast na Śląsku*, w: *Śląsk w czasie i przestrzeni* (t. IV serii wydawniczej „Spotkania Dolnośląskie”), red. Joanna Nowosielska-Sobel i Grzegorz Strauchold, Wrocław 2009, s. 199–230.

³ Alois Niederstätter (Hrsg.), *Stadt. Strom – Strasse – Schiene. Die Bedeutung des Verkehrs für die Genese der mitteleuropäischen Städtelandschaft*, „Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas”, 16, Linz 2001.

miast oraz zdjęciach katastralnych tego okresu⁴. Na skutek uprzemysłowienia i przyspieszonego przyrostu ludności otoczone jeszcze murem miasto rozciągnęło się otaczające je tereny wiejskie. Najważniejszymi czynnikami zmian obrazu miasta był rozwój przestrzenny miast, przyłączanie do gminy wsi, prowadzona w danym regionie polityka, jak również rozwój nowoczesnej infrastruktury drogowej. Zniesienie umocnień, stopniowe otwarcie miasta i uwarunkowana tym przemiana topografii miejskiej dokonała się początkowo wprawdzie nie celowo i nie zamierzenie, lecz wzdłuż ulic wylotowych. Tam, gdzie mury miejskie wyburzono już wcześniej lub w miastach, w których ze względu na późniejszą lokację zupełnie z nich zrezygnowano, podstawowy typ późniejszego rozwoju miast przybrał najbardziej przejrzystą formę⁵.

Rozwój ten, począwszy od pokoju w Hubertsburgu w 1763 roku (po Wojnie Siedmioletniej, będącej zarazem trzecią, rozstrzygającą wojną śląską; w jej wyniku przeważająca część Śląska przeszła z rąk katolickich Habsburgów w ręce pruskich Hohenzollernów), poprzedzony był fazą stabilizacji politycznej i gospodarczej, przejawiającej się w postaci wielu dużych projektów państwowych: odbudowy miast po zniszczeniach Wojny Siedmioletniej przy jednoczesnej rozbudowie umocnień bastionowych do obrony nowo pozyskanych prowincji oraz wewnętrznej (fryderycjańskiej) kolonizacji w połączeniu z uprzemysłowieniem przede wszystkim Górnego Śląska⁶.

⁴ Por. Mariusz Dworsatschek, *Imago Silesiae z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002; Roman Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998; Angelika Marsch, *Historische Ansichten und Pläne Schlesiens in deutschen Sammlungen. Am Beispiel der Bestände des Geheimen Staatsarchivs Preussischer Kulturbesitz Berlin*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität”, 38/39, 1997/98, s. 619–636; Angelika Marsch, *Zur Bedeutung historischer Ansichten und Pläne für die schlesische Geschichtsforschung*, w: *Silesiographia. Stand und Perspektiven der historischen Schlesienforschung. Festschrift für Norbert Conrads zum 60. Geburtstag*, Würzburg 1998, s. 337–350; Piotr Greiner, *Kartografia górnicza na Śląsku od XVI do pierwszej połowy XIX wieku. Zarys historyczny, katalog map, bibliografia*, Wrocław 1997; Piotr Greiner, *Kartographische Quellen zur Geschichte der oberschlesischen Städte bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, w: *Stadtgeschichte Oberschlesiens. Studien zur städtischen Entwicklung und Kultur einer ostmitteleuropäischen Region vom Mittelalter bis zum Vorabend der Industrialisierung*, hrsg. von Thomas Wunsch, „Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien”, 5, Berlin 1995, s. 239–252; Klaus Lindner, *Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten*, Weidenhorn 1987; *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Ein deutsch-polnischer Katalog*, hrsg. von Antonius Jammers, bearbeitet von Egon Klemp, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000.

⁵ Horst Matzerath, *Urbanisierung in Preußen 1815–1914*, „Schriften des Deutschen Instituts für Urbanistik” 72, Stuttgart 1985, s. 62f. Por. poza tym Karl Bosl, *Die mitteleuropäische Stadt des 19. Jahrhunderts im Wandel von Wirtschaft, Gesellschaft, Staat, Kultur*, w: *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*, hrsg. von Wilhelm Rausch, „Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas”, 7, Linz 1983, s. 1–23; Christian Engeli, *Stadterweiterungen in Deutschland im 19. Jahrhundert*, w: *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*, hrsg. von Wilhelm Rausch, „Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas”, 7, Linz 1983, s. 47–72.

⁶ Agnieszka Zabłocka-Kos, *Klassizismus und Historismus in der Architektur. 2. Hälfte 18. Jh. – um 1900*, w: *Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler in Polen: Schlesien*, hrsg. von Ernst Badstübner u.a., München 2005, s. 71–80, tu s. 72.

Po przyłączeniu Śląska do Prus w połowie XVIII wieku w prowincji ukształtowała się około 1800 roku sieć obejmująca blisko 130 miejscowości⁷. Pod koniec ery habsburskiej na Śląsku istniały jeszcze 174 miasta, z czego oprócz Wrocławia liczącego 55 000 mieszkańców, na pozostałe 8 większych miast z ich 5000–10 000 mieszkańców składały się stare miasteczka książęce (Brzeg, Głogów, Legnica, Nysa, Świdnica i Opawa), jak również Zielona Góra – miasto tkaczy i winnic oraz Jelenia Góra jako centrum handlu lnianego⁸. Upadek miast, początkowo na zmniejszonym (w wyniku podziału tej prowincji pomiędzy Habsburgów i Hohenzollernów) pruskim Śląsku, wynikał ze zmienionej polityki podatkowej Prus, zgodnie z którą płacić podatki były w stanie jedynie miasta bogate⁹.

Będąc miejscem działań wojennych podczas ery napoleońskiej, a w latach 1806 i 1807 pod okupacją francuską, został Śląsk wskutek reform pruskich ministrów Karla von und zum Steina i Karla Augusta von Hardenberga upodobniony do pozostałej części Prus. Położono w ten sposób podwaliny pod reformy administracyjne 1815 roku: prowincja została podzielona na okręgi regencyjne Wrocław, Legnicę, jak również Opole, które ze względów gospodarczych, religijnych i językowych stało się centrum administracyjnym regencji, podzielonej na jednolite powiaty. Wrocław stał się siedzibą prowincjonalnego landtagu. Ten podział administracyjny miał przetrwać niemal niezmieniony do roku 1918. Wraz z wprowadzonym na Śląsku w 1809 roku ustrojem miast w miejsce pozostałego po średniowieczu przywileju jednostkowego wprowadzono prawo jednolite dla wszystkich miast. Zlikwidowano państwowy centralizm oraz wpływ aparatu wojskowego, wolną rękę dano natomiast lokalnemu samorządowi, którego organem stała się wybierana przez obywateli rada miejska. Po wielu rewizjach dla sześciu wschodnich prowincji Prus wydano ordynację miejską w 1853 roku, sytuującą miasta według pozycji historycznej, a nie ówczesnej struktury i funkcji, która w prawie takiej samej formie obowiązywała do roku 1933¹⁰. W 1905 roku prowincja Śląsk oprócz 150 miast liczyła ponadto 46 wielkich gmin przemysłowych powyżej 5000 mieszkańców, z czego 20 gmin liczących powyżej 10 000 mieszkańców. Po I wojnie światowej w śląskich miastach zachodziły jedynie niewielkie zmiany. Podczas gdy w 1939 roku w zmniejszonej niemieckiej części Śląska istniało 139 miast, to w polskim autonomicznym województwie śląskim,

⁷ Hugo Weczerka, *Veränderungen im Städtenetz Schlesiens 1809–1973*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 27, 1978, s. 398–433, tu s. 399.

⁸ Hugo Weczerka, *Entwicklungslinien der schlesischen Städte im 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, w: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*, hrsg. von Wilhelm Rausch, „Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas”, 5, Linz 1981, s. 119–142, tu s. 123f.

⁹ Johannes Ziekursch, *Das Ergebnis der friderizianischen Städteverwaltung und die Städteordnung Steins, am Beispiel der schlesischen Städte dargestellt*, Jena 1908, s. 80; por. tu także pierwszy rozdział: *Die wirtschaftliche Lage der schlesischen Städte im Beginn des 19. Jahrhunderts*, s. 1–44.

¹⁰ *Die Städte-Ordnung für die sechs östlichen Provinzen der Preußischen Monarchie vom 30. Mai 1853*, bearb. u. hrsg. von E.A. Hübner, Berlin 1854, s. 25.

nie licząc części austriacko-śląskiej (w okresie międzywojennym, do 1938 r., i od 1945 r. należała ona do Czechosłowacji¹¹), było ich 15¹².

Wraz z końcem drugiej wojny światowej niemal cała prowincja Śląsk, sięgając aż do znajdujących się dzisiaj w Saksonii śląskich obszarów zachodnich¹³, przypadła Polsce i w roku 1950 została podzielona na województwa zielonogórskie, wrocławskie, opolskie i katowickie. Zniszczenia ostatnich miesięcy wojny, jak również ucieczka, a następnie przymusowe wysiedlenie niemieckiej ludności Śląska doprowadziły w latach następnych do utraty znaczenia 31 przeważnie małych miast, które przestały odgrywać rolę ośrodków centralnych i spadły do rangi wsi. W tym samym czasie 13 gmin o charakterze zbliżonym do miejskiego zostało podniesionych do rangi miast. W latach następnych wskutek postępującej urbanizacji i przyrostu ludności odnotowano wzrost liczby miast, tak że w roku 1973 liczba polskich miast Śląska w granicach zewnętrznych XIX wieku wzrosła do 188, przy czym największy przyrost odnotował górnośląski okręg przemysłowy¹⁴.

Do roku 1975 w Polsce obowiązywał trzystopniowy podział administracyjny na gminy, powiaty i województwa, miasta ponownie stały się organami centralnej władzy państwowej. Kolejna zmiana podziału administracyjnego w 1975 roku doprowadziła do utworzenia 49 województw, przy czym zlikwidowano środkową jednostkę podziału. Najmniejsza jednostka podziału tworzona przez gminę lub miasto podlegała odtąd bezpośrednio województwu¹⁵. Ostatnią zmianą podziału administracyjnego wprowadzono na początku 1999 roku 16 województw, które w swoich strukturach geograficznych przypominały podział z 1950 roku, jednak nie wszystkie zostały utworzone według zrozumiałych kryteriów regionalnych lub społeczno-ekonomicznych¹⁶. Na obszarze historycznego Śląska, który wchodzi teraz w skład województwa lubuskiego, dolnośląskiego, opolskiego i śląskiego, istnieje dzisiaj 170 miast¹⁷. Samorząd terytorialny ponownie posiadają gminy, powiaty i województwa. Województwa stanowią regionalne jednostki administracji państwowej, a ich organami administracyjnymi są Sejmik Województwa

¹¹ W wyniku upadku Austro-Węgier w 1918 r. i nieco późniejszego zbrojnego sporu polsko-czechosłowackiego o Śląsk Cieszyński (należący do końca I wojny światowej do Austrii) część tego terytorium – mniej więcej po rzekę Olzę – została przyłączona do Rzeczypospolitej. Po późniejszych dramatycznych perturbacjach granica ta została utrzymana w swoim kształcie także po II wojnie światowej (przyp. autorów).

¹² Weczerka (por. przyp. 5), s. 409f.

¹³ Porządkujący sprawy europejskie po wojnach napoleońskich Kongres Wiedeński (1815) oderwał od byłej sojuszniczki Francji Saksonii duże terytoria i przekazał je Prusom. Były to m.in. Górne Łużycy. W latach 1815 i 1825 władze pruskie włączyły cztery powiaty górnołużyckie do prowincji śląskiej. Por.: Kazimierz Orzechowski, *Śląsk w przeszłości i jego terytorialne podziały*, w: Kazimierz Orzechowski, Dariusz Przybytek, Marian Ptak, *Dolny Śląsk. Podziały terytorialne od X do XX wieku*, Wrocław 2008, s. 84–85; Waldemar Bena, Krzysztof Fokt, Daniel Koreś, Łukasz Tekiel, *Vademecum historii Dolnych Łużyc*, Luban 2010, s. 180–181.

¹⁴ Ibidem, s. 432. Policzono miejscowości, w większości powyżej 4000 mieszkańców.

¹⁵ *Länderbericht Polen*, hrsg. von Wilhelm Wöhlke, Bonn 1991, s. 47.

¹⁶ Teresa Czyż, *Die neue territoriale Struktur der Verwaltung und die regionale sozioökonomische Struktur in Polen*, w: „Europa Regional” 7, 1999, H. 1, s. 33–44.

¹⁷ Por., Jerzy Kwiatek, Teofil Lijewski, *Leksykon miast Polskich*, Warszawa 1998. Inaczej niż u Weczerka (patrz przypis 10) policzono tu miasta, które na dzień 31 grudnia 1997 r. posiadały prawa miejskie.

oraz Zarząd Województwa (marszałek i wicemarszałkowie województwa). Po ponad czterdziestu latach rozwoju kierowanego przez państwo dla polskich miast, dzięki wprowadzeniu zasad demokratycznych i rynkowych, otworzyły się nowe możliwości samodzielnego rozwoju¹⁸.

*

W polu zainteresowania twórców koncepcji atlasu, jak i autorów opracowujących poszczególne miasta, leżą dwa stulecia: dziewiętnaste i dwudzieste. One to po średniowieczu, wskutek rozpoczynającego się na ziemiach niemieckich około 1850 roku uprzemysłowienia, stanowią najważniejszy okres w rozwoju miast. Historię tego rozwoju w atlasie podzielono na cztery okresy: 1815–1870, 1871–1918, 1919–1945, po II wojnie światowej¹⁹, przy czym przełom lat 1989 i 1990 jest ostatnim, jeszcze otwartym okresem. Biorąc pod uwagę całą problematykę tego podstawowego podziału dokonanego na bazie cezur historycznych, decydujące zmiany przyniosły ostatecznie rewolucja 1848 roku, utworzenie Rzeszy Niemieckiej (1871), koniec I wojny światowej, początek narodowego socjalizmu w 1933 r., konsekwencje II wojny światowej oraz przełom zapoczątkowany przemianami demokratycznymi w Polsce w 1989 roku. W rok później parlament polski uchwalił arcyważną ustawę samorządową. W dziejach miast i miasteczek śląskich rozpoczęła się nowa era.

Podstawowym rytem atlasu będzie rozwój przestrzenny około 30 wybranych miast śląskich w okresie XIX i XX wieku (w obrębie granic prowincji pruskiej po nowym podziale administracyjnym z 1815 roku). Wyboru tych miast dokonano po konsultacji z naukowcami z Wrocławia, Katowic i Münster. Podczas przyjmowania ustaleń i typowania miejscowości do zanalizowania brano pod uwagę czynniki oddziaływujące na przestrzeń, funkcje miejskie lub osoblności, względnie kategorie charakterystyczne dla ideału. Szczególną uwagę zwrócono przy tym na założenie miasta lub wyniesienie miejscowości do jego rangi, jak również na cechy charakteryzujące strukturę i formę rozwoju miasta, szczególnie w badanym okresie, w którym powstał nowy typ miasta, miasto przemysłowe²⁰.

Zadaniem zespołu autorów, do którego oprócz badaczy historii miast należą także geografowie osadnictwa oraz historycy architektury, jest zbadanie dynamiki rozwoju, a także charakteru wybranych miast od początku XIX do końca XX

¹⁸ Agnes Borsig, *Überleben in der Schrumpfung – Strategien polnischer Kleinstädte*, „Jahrbuch Polen 2007”, Wiesbaden 2007, s. 70–81, tu s. 71f.

¹⁹ Heinz Stob, *Zur Städtebildung in Mitteleuropa im industriellen Zeitalter*, w: *Probleme des Städtewesens im industriellen Zeitalter*, hrsg. von Helmut Jäger, „Städteforschung”, A/5, Köln 1978, s. 316–341, tu s. 316.

²⁰ W tym obszernym niemiecko-polskim opracowaniu dotyczącym rozwoju miast śląskich w XIX i XX wieku zrezygnowano z umieszczenia na pierwszym planie lokalno-historycznego przedstawienia miasta. Obecnie priorytetem jest interdyscyplinarny charakter opracowania z porównaniem zagadnień z zakresu historii społecznej i strukturalnej z kwestiami o charakterze kulturowo-historycznym. Por. Markus Krzoska, *Stadtgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert. Allgemeine Einführung vor dem Hintergrund Ostmitteleuropas*, w: *Stadtleben und Nationalität. Ausgewählte Beiträge zur Stadtgeschichtsforschung in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, hrsg. von Markus Krzoska u.a., München 2006, s. 11–29, tu s. 12.

wieku. Do zadań należy także opisanie charakterystycznych przemian krajobrazu kulturowego (związki miasto-wieś) w okresie minionych dwóch stuleci. W ramach uzupełnienia i kontynuacji dotychczasowo wydanych atlasów miast europejskich, w których skoncentrowano się na mapie gruntów katastralnych z początku XIX wieku, przeprowadzono tu analizę geograficzną (topografia, funkcja, planowanie, potencjał rozwojowy, infrastruktura itp.) oraz dokonano interpretacji i objaśnienia rozwoju w okresie przemysłowym²¹.

Istotnym źródłem informacji dla autorów są mapy i zdjęcia lotnicze²². Dzięki temu możliwe jest porównanie przestrzennego rozwoju miast dzięki jednolitej prezentacji granic powiatu i gminy, topograficznego położenia miejscowości i obszarów osadniczych, sieci wodnej i komunikacyjnej, gruntów, jak również obiektów wyjątkowych pod względem topograficznym²³. Mapy są również źródłem informacji na temat stałych wartości topograficznych, zdarzeń przestrzennych i uwarunkowanych komunikacyjnie, niemalże niezmiennych, a przez to nadających miastom ich indywidualny charakter. Ponadto jednolita skala 1:25 000 pozwala na każdorazowe odtworzenie planów miast w poręcznym formacie atlasu w okresie całego XIX i XX wieku.

Będące podstawą mapy są interpretowane i objaśniane za pomocą metod wykorzystywanych w historyczno-genetycznych badaniach osadnictwa. Służą one analizie elementów kulturowo-przestrzennych i stanowią jednocześnie ważne źródło toponimiki. Należy przy tym dokładnie określić obszary wyraźnie wykazujące kształt i formę, a wywodzące się z okresu powstania lub ważnej fazy rozwoju miast, jak również wykazać współzależności związków morfologicz-

²¹ W ramach *Atlasu historycznego miast polskich/Historischer Atlas polnischer Städte* z obszaru Śląska opracowano dotychczas następujące miasta: Wrocław/Breslau (2001), Niemcza/Nimptsch, Środa Śląska/Neumarkt und Trzebnica/Trebnitz (wszystkie w roku 2003); teczki miast takich jak Milicz/Militsch, Świdnica/Schweidnitz i Strzegom/Striegau są w przygotowaniu. Jeszcze przed przełomem w ramach „Niemieckiego Atlasu Miast” ukazały się następujące miasta śląskie: Goldberg (Złotoryja), Frankenstein (Ząbkowice Śląskie), Oppeln (Opole) und Breslau (Wrocław). Por. Hugo Weczerka, *Zweimal Breslau. Zu einigen Ergebnissen des Deutschen und Polnischen Städteatlas*, „Hansische Geschichtsblätter”, 120, 2002, s. 213–222; Roman Czaja, *Die historischen Atlanten europäischer Städte*, „Jahrbuch für Europäische Geschichte” 3, 2002, s. 205–216; Heinz-Karl Junk, *Städte Mittel- und Ostdeutschlands im Deutschen Städteatlas. Bemerkungen zur III. Lieferung*, „Nordost-Archiv”, 18, 1985, H. 79, s. 215–230; Heinz Stob, *Schlesien im Rahmen der Verbreitungskarten zum Deutschen Städteatlas*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau” 25, 1984, s. 3–24.

²² Wolfgang Kreft, *Das östliche Mitteleuropa im historischen Luftbild. Bildflüge 1942–1945 über Brandenburg, Ostpreussen, Polen, Pommern und Schlesien*, Verlag Herder-Institut, Marburg 2000, 271 s.

²³ Heinz-Karl Junk, *Die Umlandkarte. Zum Quellenwert der Ur-Messstischblatt-Aufnahme Westfalens*, w: *Civitas Communis. Studien zum europäischen Städtewesen*. Festschrift Heinz Stob zum 65. Geburtstag, 1, hrsg. von Helmut Jäger u.a., „Städteforschung”, Reihe A, Darstellungen, 21, Köln 1984, s. 309–321. Por. poza tym Heinz Heineberg, u.a., *Die räumliche Entwicklung der Stadt Münster im Spiegel topographischer Karten 1:25 000, w: Beiträge zur Kartographie in Nordwestdeutschland. Die Karte als Arbeits- und Forschungsmittel in verschiedenen Berufsfeldern*, hrsg. von Heinz-Karl Junk u.a., „Siedlung und Landschaft in Westfalen. Landeskundliche Karten und Hefte”, 20, Münster 1991, s. 131–145, oraz Kiel 1879–1979. *Entwicklung von Stadt und Umland im Bild der Topographischen Karte 1:25 000*, hrsg. Jürgen Bähr, „Kieler Geographische Schriften”, 58, Kiel 1983.

nych, społecznych, gospodarczych i twórczych. Promienisty rozwój miasta unie-możliwiły przykładowo zarówno sięgające północnej i południowej części Opola łomy wapienne, dostarczające surowca do cementowni znajdujących się nawet poza regionem, jak i obszary zalewowe znajdujące się na zachód od Odry. Zaplanowany powierzchniowy rozwój miasta mógł następować jedynie w kierunku wschodnim.

Tam, gdzie jest to oczywiście możliwe, uwzględniana jest historia planowania urbanistycznego, w tym również projekty niezrealizowane²⁴.

Dalej w atlasie zostanie zaprezentowane w jaki sposób zmieniające się kilkakrotnie w historii Śląska kierunki i systemy polityczne oddziaływały na rozwój miast. Jak w rozwoju małych i średnich miast śląskich po 1945 roku można rozpoznać procesy integracji i dezintegracji? Jakie można wymienić czynniki wspierające i hamujące rozwój w przejściowym okresie od małego mieszczań-skiego miasta niemieckiego – pod koniec wojny często zniszczonego – do pol-skiego miasta klasy robotniczej?

Celem opisu ma być ostatecznie obraz teraźniejszego miasta, jego funkcja i pozycja w dzisiejszej strukturze społecznej i gospodarczej. Należy przy tym zadać pytanie, czy doświadczenia ze wschodnioniemieckich procesów „kurcze-nia się”, które w ostatnim czasie stały się tematem dyskusji o problemach rozwoju miast, dadzą przenieść się na miasta polskie²⁵.

Przekazanie wyników badań będzie miało miejsce z jednej strony w formie artykułów o historii przykładowych miast, autorstwa miejscowych naukowców, w których według jednolitego wzoru będą poddane analizie szczególnie aspekty osadniczego, komunikacyjnego i gospodarczo-geograficznego rozwoju miasta i jego najbliższego otoczenia, z drugiej natomiast strony w formie map i zdjęć lotniczych w jednolitej skali 1:25 000²⁶. Ponieważ przedziały czasowe tych źródeł nie zupełnie zgadzają się z wybranymi etapami ogólnego historycznego rozwoju miast (1815, 1870, 1918, 1945 i 1990), do opracowania artykułów, oprócz nowo-czesnych monografii miast²⁷, należy wykorzystać również dokumenty miejskich

²⁴ Por. Dorothea Tscheschner, *Brieg. Bauten erzählen Eine schlesische Perle*, Berlin 2004. Programowo w swojej prezentacji nawiązuje autorka, której ojciec Walther Tscheschner do roku 1933 pełnił funkcję radcy budowlanego w Brzegu, do dotychczas niedocenianego i wcześniej niepublikowanego materiału składają-cego się z map i zdjęć, jak również do niezrealizowanych projektów zagospodarowania przestrzennego miasta, w celu „uzupełnienia polskich badań na temat budowlanego procesu rozwoju niemieckich miast na przykła-dzie Brzegu.”

²⁵ W tym kontekście wskazuje się na projekt badawczy Instytutu ds. Rozwoju Regionalnego i Planowania Strukturalnego Erkner, który wobec „regeneracji kurczących się miast” na pierwszym planie stawia pytania o dynamikę kurczenia się społeczno-przestrzennych różnic oraz osadniczo-strukturalną przebudowę miast i regionów miejskich. Por. ogół. *Atlas der schrumpfenden Städte/Atlas of Shrinking Cities*, hrsg. von Philipp Oswalt, u.a., Ostfildern 2006.

²⁶ Na przykładzie miasta Oppeln/Opole Krystian Heffner i Wolfgang Kreft opracowali wzorcowy tom. Dla następujących miast istnieją pierwsze teksty: Görlitz/Zgorzelec, Neumarkt/Środa Śląska i Neusalz/Nowa Sól. W opracowaniu znajdują się następujące miasta: Brieg/Brzeg, Glogau/Głogów i Sagan/Zagań.

²⁷ Por. Marek Czapliński, *Die „Geschichten niederschlesischer Städte” des Historischen Instituts der Univer-sität Breslau*, w: *Silesiographia. Stand und Perspektiven der historischen Schlesienforschung*. Festschrift für Norbert Conrads zum 60. Geburtstag, hrsg. von Matthias Weber u.a., Würzburg 1998, s. 373–382.

urzędów budowlanych i zagospodarowania przestrzennego.

Szczególne znaczenie odgrywają tu opracowane mapy rozwoju miast, tzw. mapy faz wzrostu. Bazując na aktualnym stanie badań podsumowują one w sposób kartograficzny przestrzenne i czasowe etapy rozwoju. Zostały one uzupełnione o elementy, których zależności widoczne są jedynie w kontekście całej przestrzeni miejskiej: granice miejskie, miejscowości wcielone do gminy o różnych formach nazw, wyróżnienie powierzchni osadniczych, przemysłowych i komunikacyjnych, tereny zielone i ważne budynki użyteczności publicznej²⁸.

Oprócz wersji drukowanej, przez wzgląd na inne możliwości wykorzystania wyników badań oraz wobec dostosowania publikacji do współczesnego rynku planowane jest wydanie atlasu w formie płyty CD lub/i w internecie. Dzięki takiemu środkowi masowego przekazu powiększy się krąg użytkowników atlasu, którym cyfrowa wizualizacja umożliwi dodatkowo interaktywne łączenie mapy, obrazu i tekstu, przy czym część tekstowa ma zostać ograniczona do informacji najważniejszych. Dzięki interaktywności użytkownik będzie miał okazję uczestniczyć w liniowym procesie, szczególnie atrakcyjnym dzięki animowanym mapom „faz wzrostu” i dodatkowo opracowanym widokom miast i budynków, umożliwiającym wgląd w trzeci wymiar, a tym samym kształt miasta²⁹.

Koncepcja atlasu, dzięki zróżnicowanym formom omawianych miast i ich najbliższego otoczenia, pozwala zaprezentować i uświadomić odbiorcom krajobraz kulturowy miast, kształtowany przez tradycję i ostatnie lata ich rozwoju. Chronologiczny porządek wybranych map oraz zdjęć lotniczych wyjaśnia przemianę krajobrazu miejskiego w ciągu ostatnich dwóch stuleci i może zapoczątkować badania, interesujące porównania i dyskusje o konsekwencjach wykorzystania przestrzeni w przeszłości i teraźniejszości. Jednocześnie może on stanowić materiał do artykułu na temat bieżącego zapotrzebowania na nowoczesne prezentacje historii miast, które wzrasta wskutek nowych warunków politycznych, wraz z odrodzeniem regionalnej i miejscowej tożsamości historycznej³⁰.

²⁸ Por. Wilfried Ehbrecht, *30 Jahre Westfälischer Städteatlas. Ein regionaler historischer Städteatlas im Kontext europäischer Forschung*, Altenbeken 2006, [s. 4], Einleitungsfaszikel mit Geleitwort zum Westfälischen Städteatlas, Lief. IX/2006).

²⁹ Cosima Aschinger, u.a. (Bearb.), *Historisch-topographischer Städteatlas von Schlesien: Das Beispiel Oppeln*. Multimedia CD-ROM (Demonstrationsfassung), Berlin [2003].

³⁰ Roman Czaja, *Bilanz und Perspektiven der polnischen Städteforschung*, w: *Stadt und Region. Internationale Forschungen und Perspektiven. Kolloquium für Peter Johanek, Köln 2005*, hrsg. von Heinz Duchhardt, u.a., „Städteforschung” A/65, 2005, s. 13–30, tu s. 30; por. poza tym Hugo Weczerka, *Anmerkungen zur schlesischen Stadtgeschichtsschreibung der jüngsten Zeit*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 52, 2003, H. 2, s. 251–274.

Project entitled “Historical and topographical atlas of Silesian towns”

S u m m a r y

The aim of the project is to prepare around 30 atlases of selected towns in Silesia, within its boundaries, which have changed throughout history. However these towns are situated mainly in the territory of modern Poland. In their studies, the authors take into account the period from the beginning of the 19th century until today, and more specifically the time after changes in urbanization occurred, resulting from the Napoleonic Wars. The development of urban centres in Silesia was then initiated as they were no longer limited by city walls often dating as far back as the Middle Ages. At the same time – along with capitalist relations replacing elements of feudalism – large industrial areas were developed in urban space. Simultaneously – during the 19th century – increasing attention was paid to urban recreational areas (green areas), and to building traffic routes and whole districts designed in advance. In many places urban landscape underwent a transformation after the introduction of railways. This often resulted in shifting commercial and industrial centres to the vicinity of railway stations.

In each volume of the atlas the same sub-periods will be examined, namely: 1815–1870, 1871–1918, 1919–1945, from 1945; i.e. from the erosion of feudalism in Prussia to the formation of the Second Reich; then the imperial period, till the end of World War I; then the history of the Weimar Republic (until 1933 when the Nazis came to power) with its important experiments and achievements in shaping urban space and its functionality. In 1945 most of the territory of Silesia fell within the borders of the Polish state. Until 1989 the appearance and functions of towns in Poland depended on the command-and-distribution system of the socialist economy. The period which started in 1989 was characterized by the revival of urban self-government, revitalization of urban centres and inhabitants having a growing sense of identity with their own region and its history.